

TANULMÁNYOK

TÓTH FERENC

EX LIBRIS BARON DE TOTT

Portyázás egy XVIII. századi magyar származású francia huszártiszt könyvtárában¹

François baron de Tott (1733–1793) élete és irodalmi munkássága nemcsak szellemileg, hanem a szó szorosabb, földrajzi értelmében véve is nagyívű kalandos történetnek számít.² Az utóbbi évek kutatásai nyomán fény derült élettörténetének néhány kevésbé ismert fejezetére, valamint főművének, a *Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares* című visszaemlékezése keletkezését is jobban megismerhettük.³ Sajnos ezidáig nem tudtuk pontosan megállapítani, hogy konkrétan mely művek lehettek irodalmi és gyakorlati katonai tevékenységének főbb elméleti forrásai. Egy közelmúltbeli szerencsés felfedezésnek köszönhetően sikerült megtalálnunk azon könyvek listáját, amelyeket emigrációja idején, 1790. szeptember 10-én, nem sokkal a Franciaországból való távozása után a saját házában (Hôtel de M. de Tott)⁴ elárvereztek.⁵ Mindezek alapján nagy valószínűséggel azonosítani lehet a sokszínű pályafutás legfontosabb szellemi forrásait is.

¹ A tanulmány elkészítéséhez nagy segítséget nyújtott a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma Klebelsberg ösztöndíja, amely támogatta franciaországi kutatásaimat.

² Életéhez l. *Palóczy Edgár*: Báró Tóth Ferenc a Dardanellák megerősítője. Budapest, 1916.; *Zachar József*: Une vie aventureuse. Fils d'un hussard hongrois et d'une française, le baron de Tott, au service du roi de France. *Revue de Hongrie*, 1983/2. 54–59. o.; *Uő*: Idegen hadakban. Budapest, 1984. 408–431. o.; *Tóth Ferenc*: Un Hongrois qui a sauvé l'Empire ottoman. *Études sur la région méditerranéenne*, Tome 7, Szeged, 1997. 53–68. o.; *Uő*: François de Tott (1733–1793) és műve. Egy felvilágosult diplomata emlékezései. *Vasi Szemle*, 2003/6. 713–731. o.

³ *Farnaud, Christophe*: Culture et politique: la mission secrète du baron de Tott au Levant (1776–1779). (Mémoire de maîtrise préparé sous la direction de *Jean Meyer*.) Université de Paris-Sorbonne (Paris IV), 1988.; *Virginia Aksan*: Breaking the Spell of the Baron de Tott: Reframing the Question of Military Reform in the Ottoman Empire, 1760–1830. *The International History Review*, XXIV. 2: June 2002. 259. o.; *Antoine Lévêque*: Entre orientalisme et interventionnisme: La mission du baron de Tott vue à travers le journal de bord du chirurgien Hollande. (Mémoire de maîtrise préparé sous la direction de *Jean-Pierre Bois* et *Ferenc Tóth*.) Université de Nantes, 2004.; *Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares*, Maestricht, 1785. (Texte édité par *Ferenc Tóth*.) Paris, 2004. (A továbbiakban: *Mémoires*.)

⁴ Tott házának történetét lásd: *Leroy, Pierre*: La maison des quatre coins. *Mémoires de la Société d'Agriculture, Sciences et Arts de Douai, cinquième série tome III*. Douai, 1969–1971. 21. o.

⁵ „Catalogue de livres en tout genre, dont la vente se fera le Vendredi, 10 de Septembre 1790, & jours suivants, neuf heures du matin & trois heures précises de relevée, en l'Hôtel de M. de Tott, rue Saint Julien. Les catalogues se distribuent à Douay Chez Simon, libraire sur la grand'Place. 1790.” (Bibliothèque Nationale de France, pontos jelzete: DELTA-49027.)

Bevezetőül talán nem érdektelen röviden összefoglalni a szerző életét és visszaemlékezéseinek főbb tartalmi elemeit és gondolatait. Édesapja, Tóth András, fiatalon részt vett a kuruc mozgalomban, és a Rákóczi-szabadságharc bukása után emigrációba kényszerülve jutott el Franciaországba. François de Tott 1733. augusztus 17-én született a franciaországi La Ferté-sous-Jouarre mellett található Chamigny községben.⁶ Édesanyja, Marie Ernestine de Pesselier, egy helyi nemesi családból származott, melynek legismertebb tagja Charles-Étienne de Pesselier (1712–1763), közigazdász és szépművész volt. A csupán kilenc éves François 1742-ben lépett be kornétásként a francia Bercsényi-huszárezredbe, amelyben 1765-ig szolgált. Részt vett az osztrák örökösödési háború hadjárataiban, és a lawfeldi csatában megsebesült.⁷ Ígéretes képességeinek köszönhetően a fiatal huszártisztet a francia kormány apjával együtt Konstantinápolyba küldi, hogy megtanulja a török nyelvet és megismerje az ország szokásait.⁸ A konstantinápoly-pérai tolmácsképző iskola (*école des jeunes de langue*) 1669 óta létezett, és ott a francia diplomácia számos neves tolmácsdinasztija és orientalista, tudósa szerezte meg nyelvtudását. A fiatal Tott is ott készülődött folytatni apja pályáját, valamint szolgálni a franciaországi és a törökországi magyar emigrációk érdekét.⁹ E tanulóévek alapvetően meghatározták a fiatal diplomata későbbi karrierjét. Élményeit emlékiratai első könyvében örökítette meg. Tanulóévei után 1763-ban visszatért Franciaországba, ahol diplomáciai pályáját szerette volna megalapozni. Többszöri kérésére Choiseul herceg egy neuchâtel-i küldetéssel bízta meg, amelynek célja a porosz fennhatóság alatt álló hercegségben kitört forrongásnak a francia diplomáciai érdekek szolgálatába állítása volt.¹⁰ A neuchâtel-i misszió kudarca után az igazi nagy lehetőség 1767-ban jött el számára, amikor a Krímbe küldték egy orosz–török konfliktus előkészítése céljából. Küldetését sikeresen végrehajtotta, és részt vett a tatár kán 1768–69-es ukrajnai hadjáratában, amelyről érzékletes képet adott visszaemlékezései második könyvében.¹¹ Ezt követően Konstantinápolyba ment, ahol kitüntette magát a védelem megszervezésében. Miután hősiiesen megvédte a Dardanellák tengerszorosát Orlov admirális támadásával szemben, Tott az

⁶ Baron de Tott keresztlői bejegyzését nemrég sikerült megtalálnunk a ma is létező Chamigny község önkormányzati hivatalában, a helyi hagyomány szerint még áll az a ház is, ahol a hajdani magyar kolónia tagjai éltek (az ún. „Rougebourse” tanya). Itteni kutatásaimhoz nagy segítséget nyújtott Alix Bouteville úr, akinek itt is szeretnék köszönetet mondani.

⁷ Tott katonai pályájának főbb állomásait a szolgálati dossziéja alapján sikerült azonosítani. Service Historique de l'Armée de Terre (Vincennes), série Maréchaux de Camp 2900. A Bercsényi-huszárezredről és benne Tott szolgálatáról lásd Zachar József: A franciaországi Bercsényi-huszárezred története 1721–1791. *Hadtörténelmi Közlemények*, 105:4. (1992) 33–73. o., különösen: 71. o.

⁸ Tott diplomáciai pályájához, önéletírásán kívül fontos információkat találhatunk külügyi szolgálati dossziéjában: Archives du Ministère des Affaires Étrangères, série Personnel première série vol. 67.

⁹ Apja rodostói diplomáciai küldetéseire lásd: Tóth Ferenc: Francia szolgálatban álló magyar ügynökök az Oszmán Birodalomban a XVIII. század derekán (1735–1756). *Hadtörténelmi Közlemények*, 117:2. (2004) 665–679. o.

¹⁰ Lásd e kérdéshez: Tóth Ferenc: La mission du baron de Tott à Neuchâtel en 1767. *Revue Historique Neuchâteloise*, 2003 avril-juin n° 2. 133–159. o.

¹¹ Lásd e témához: Dehérain, Henri: La mission du baron de Tott et de Pierre Ruffin auprès du khan de Crimée de 1767 à 1769. *Revue de l'histoire des colonies françaises*, 11 (1923). 1–32. o.; Tóth Ferenc: La mission du baron de Tott en Crimée. *Archivum Ottomanicum*, 20 (2002). Ed. by György Hazai. Wiesbaden, 2002. 131–165. o.

oszmán tüzérség modernizációjára kapott megbízást.¹² Szervezett egy francia mintájú gyorstüzelésű hadtestet (az ún. szüratszikat). Az általa alapított ágyúöntöde épülete ma is áll Isztanbulban. Élete e korszakának részletes leírása alkotja emlékiratainak harmadik könyvét. Utolsó diplomáciai megbízására 1776–77-ben került sor, amikor kinevezték a földközi-tengeri francia kereskedelmi kirendeltségek ellenőrének, és ezzel egy időben fontos titkos küldetést is vállalt az Egyiptom elfoglalását célzó haditerv elkészítésére.¹³ Hazaérkezése után egy minden részletében kidolgozott haditervet nyújtott be az udvarnak.¹⁴ Az egyiptomi expedíció érdekében tett erőfeszítései, amelyek még a király érdeklődését is felkeltették, sajnos nem gyakoroltak különösebb hatást az amerikai függetlenségi háborúra összpontosító francia külügyminiszterre, Vergennes grófra. Hivatalos beadványai így jó ideig – legalábbis Napóleon 1798-as expedíciójáig – jórészt papíron maradtak. Utazása történetét emlékiratainak negyedik könyvében publikálta. Terveinek meghiúsulását követően visszavonult a diplomáciai pályáról, és főleg emlékiratain dolgozott, amelyek első kiadása 1784-ben látott napvilágot Amszterdamban. A mű nagy sikert aratott, több kiadást megért, és négy nyelvre lefordították. 1785-ben az észak-franciaországi Douai városka katonai kormányzójává nevezték ki, és ezzel a lépéssel élete végérvényesen eltávolodott a külpolitikától. A forradalom idején egy lázadás vetett véget uralmának 1790-ben, s csak ezt követően vonult emigrációba a hajdani híres diplomata. Több országban is megfordult, míg újra el nem jutott ősei földjére, Magyarországra. Élete utolsó éveit így Magyarországon, Tarcsafürdön (ma Bad Tatzmannsdorf Burgenlandban) élhette, gróf Batthyány Tódor vendégeként.¹⁵ A falu lakosai a tudós báró házáat, ahol a kísérletek alatt időnként furcsa fények villóztak „Boszorkányház”-nak (*Hexenhaus*) titulálták. 1793 októberében bekövetkezett halála után vendéglátója, a kísérleti eszközöket a szombathelyi királyi katolikus gimnáziumnak adományozta, megteremtve ezzel annak első természettudományi szertárát. A község lakossága 1972 júliusában jelképes sírt állított a híres halott emlékére a tarcsafürdői temetőben.

François de Tott emlékiratai öt részből állnak: egy előljáró beszédből és négy könyvből. Az előljáró beszédben a szerző kifejti történetfilozófiáját és cáfolja Montesquieu klímaelméletét. Az első könyvben, amelyben Konstantinápolyt és a török politikai rendszert mutatja be, súlyos kritikával illeti az Oszmán Birodalom despotizmusát, és bekapcsolódik abba a filozófiai vitába, amely a XVIII. században zajlott a keleti despotizmusok kérdéséről. Leírásai a korabeli török társadalom hiteles ábrázolásai. Anekdotái, könnyed stílusa nagyban hozzájárultak a mű sikeréhez. A második könyv szintén izgalmas ábrázolását nyújtja a krími tatárok orosz hódoltság előtti mindennapi életének.

¹² A Dardanellák megerősítése kérdéséhez lásd: *Palóczi*: i. m.; *Zachar József*: Die militärische Reformtätigkeit eines Ungarn aus Frankreich im Dienste einer asiatischen Grossmacht. Der Oberst François baron de Tott im Osmanischen Reich 1767–1776. Manuscript. XI. Colloque International d’Histoire Militaire. Seoul, 1986.; *Tóth Ferenc*: Le baron de Tott: le défenseur des Dardanelles. In: *Hausner Gábor* (szerk.): Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, 2005. 731–752. o.

¹³ Tott egyiptomi küldetéséhez lásd: *Tóth Ferenc*: Égypte. La double mission du baron de Tott à la fin de l’ancien régime. *Africa (Roma)*, LVII/2. (2002) 147–178. o.

¹⁴ Lásd ehhez: *Charles-Roux, François*: Le projet français de conquête de l’Égypte sous le règne de Louis XVI. Le Caire, 1929.; *Laurens, Henry*: Les origines intellectuelles de l’expédition d’Égypte. L’orientalisme islamisant en France (1698–1798). Istanbul–Paris, 1987.

¹⁵ *Zachar József*: Der Weg des französischen Generals ungarischer Abstammung François Baron de Tott (1733–1793) von Paris nach Bad Tatzmannsdorf. 17. *Österreichischer Historikertag*, Eisenstadt, 1987. 193–195. o.

Nemcsak az 1768–69-es utazása történetét ismerhetjük meg, hanem átfogó geográfiai, természetrajzi és társadalmi körképet tár elénk. Nézőpontja rokonítható Montesquieu Perzsa levelek című művének társadalomkritikájához: gyakran a tatárok szájába adja a francia társadalom bírálatát. A következő részt főleg az orosz–török háborúban játszott 1769-től 1774-ig tartó katonai szakértői feladatainak részletezésének szánta. Kisebb-nagyobb túlzásoktól eltekintve elég reális képet nyújt a háborús eseményekről, és értékes történeti forrást hagyott hátra a kutatók számára. Az emlékiratok utolsó könyvében a földközi-tengeri útját részletezi, és ezen belül leírja az Oszmán Birodalom leggazdagabb tartományát, Egyiptomot. Az ókori emlékek leírásán túl feleleveníti a szuezi csatorna megépítésének tervét is, amelyből Napóleon is merített egyiptomi expedíciója alkalmával.¹⁶

A könyvlista

A szóban forgó könyvlistát a Francia Nemzeti Könyvtár (Bibliothèque Nationale de France) hasonló korabeli katalógusokat tartalmazó egybekötött kötetében találtuk meg a közelmúltban lezajlott részletes, aprónyomtatványokra is kiterjedő könyvtári informatikai feldolgozásnak köszönhetően.¹⁷ A François de Tott házában kikiáltásra szánt könyvjajstrom három részből áll: az első 158, a második 108, a harmadik pedig 138 egységet tartalmaz. A három könyvlista tanulmányozása nyomán megállapíthatjuk, hogy nagy valószínűséggel három önálló könyvtár különálló állományairól van szó, amelyek valószínűleg az 1790-es esztendő emigránsaitól származhatnak. Gyakran találjuk meg bennük ugyanazokat a műveket, de a két utóbbiról feltételezhető, hogy egyházi vagy jogi érdeklődésű személyek könyvtárába tartozhattak. Fontos megjegyeznünk, hogy a könyvtári egységek nem a kötetszámra utalnak, mivel egy egységben gyakran több kötetet is találunk. Mivel szoros összefüggés figyelhető meg az első lista könyvállománya és Tott báró bizonyos tevékenységei között, megalapozott feltételezésnek tűnik, hogy az ő könyvtára vagy legalábbis annak egy része talált új gazdára 1790. szeptember 10-én. Mivel a könyvek sorsát sajnos nem ismerjük, és nincsen közvetlen bizonyítékunk arra, hogy a báró könyvtáráról, illetve annak egy részéről van szó, ezért történelmi és könyvészeti ismereteinket felhasználva egyfajta „szellemi portyára” indultunk, amely segítségével igyekeztünk információkat szerezni és ezek alapján „felderíteni” a hajdani huszártisztból lett diplomata és katonai szakértő munkásságának vélhető szellemi forrásait.

Először is érdemes áttekinteni a különféle műfajú munkák egymáshoz viszonyított arányát. A pontosabb elemzés érdekében a többkötetes egységeket felbontottuk elemeire, ami által egy bővebb és pontosabb, 237 önálló egységből álló listát kaptunk. A művek osztályozása során gyakran szembesültünk besorolási problémákkal, amelyek kétségesse tehetik a választásunkat. Montesquieu munkája egyaránt lehet szépirodalmi vagy filozófiai jellegű, míg egyes katonai erődítésekkel foglalkozó elméleti kézikönyvek is könnyen sorolhatóak a tudományos (geometriai) munkák közé. E kételyek és bizonytalanságok ellenére bízunk abban, hogy az általunk felállított táblázat megfelelően tükrözi a könyvtár tudományos kategóriák szerinti összetételét. Az általunk vizsgált lista könyveit a következő tematikai besorolás szerinti táblázatba osztottuk be:

¹⁶ *Laissus, Yves: L'Égypte, une aventure savante 1798–1801. Paris, 1998. 19. o.*

¹⁷ *Bibliothèque Nationale de France, DELTA-49027.*

<i>Kategória</i>	<i>Szám</i>	<i>Százalékos arány</i>
Történelem	27	11,39 %
Szépirodalom	70	29,53 %
Tudomány	44	18,60 %
Művészet	1	0,40 %
Filozófia	25	10,55 %
Vallás	9	3,80 %
Jog	4	1,69 %
Földrajz	11	4,64 %
Gazdaság	5	2,10 %
Nyelvek	9	3,80 %
Hadművészet	30	12,66 %
Egyebek	2	0,84 %
<i>Összesen</i>	<i>237</i>	<i>100,00 %</i>

E vázlatos felmérés alapján megállapíthatjuk, hogy az irodalmi, történelmi és tudományos művek, valamint a katonai szakirodalom alkották a könyvtár anyagának túlnyomó részét. Mindez természetesen nem jelent meglepetést a hasonló korabeli magánkönyvtárakkal összehasonlítva.¹⁸ Például a franciaországi Bercsényi család forradalom idején elkobzott könyvtára is hasonló összetételt mutatott.¹⁹ Az ókori klasszikusok mellett megtalálhatók e könyvtárban a felvilágosodás legismertebb szerzői is, mint Voltaire, Rousseau és Montesquieu. A száraz statisztikai adatokon túl érdemes közelebbről is megvizsgálni e könyveket, nem annyira azok könyvészeti értéke, mint inkább a könyvtártulajdonos szellemi fejlődése szempontjából játszott szerepüket tekintve. Ez alapján hamar kiderül, hogy melyik műnek milyen funkciója lehetett Tott életének valamely szakaszában. A könyvek szellemi értékét figyelmen kívül hagyva, a könyvtár eladása nem képezhetett kimagasló bevételt. Egy 1571-ben Bazelban nyomtatott Sztrabón *Geographia*-ját és néhány XVII. századi kézikönyvet leszámítva főleg korabeli, vagyis XVIII. századi munkákról van itt szó. A kutatás számára legizgalmasabb kérdés az lehet, hogy milyen szerepet játszhattak e művek Tott báró karrierjének alakulásában. Természetesen nem vizsgálhatjuk meg minden mű olvasójára gyakorolt hatását, hanem néhány kiválasztott munka példáján keresztül szeretnénk érzékeltetni, hogy azok milyen történelmi környezetben válhattak fontossá.

¹⁸ Lásd *Marion (M.): Les bibliothèques privées à Paris au milieu du XVIIIe siècle.* Paris, 1978. 176–184. o.; *Uő: Collections et collectionneurs de livres au XVIIIe siècle.* Université Paris-Sorbonne, 1994.

¹⁹ A Bercsényi család könyvtárához lásd *Forster Gyula: Utóhang gróf Berchényi László Franciaország marsallja történetéhez.* Budapest, 1929. 91–115. o.; *Tóth Ferenc: Ascension sociale et identité nationale, Intégration de l'immigration hongroise dans la société française au cours du XVIIIe siècle.* Budapest, 2000. 216–217. o.

Nem tudjuk, hogy a könyvlista ténylegesen követi-e a báró könyvtárának beosztását, de feltételezhetőek bizonyos logikai, tematikai összefüggések a sorrend összeállításában. Az „in-folio” kötetek főleg korabeli kézikönyveket, szótárakat és egy Bibliát tartalmaznak. A negyedrétvnyi könyvek között már több olyan kötet is helyet kap, amelyek szerepelnek Tott báró utazásait megőrkítő visszaemlékezéseiben. Ide tartoznak például az általa is idézett Szent Lajos²⁰ és V. Károly²¹ életrajzok. A 15. számú kötet Cézár művei Lancelot Turpin de Crissé gróf által írt kommertárjainak díszes kiadása. Turpin de Crissé (1716–1793) kora egyik ismert írója volt, aki egy róla elnevezett huszárezred parancsnokaként szoros kapcsolatban állt a francia királyi hadsereg számos magyar, illetve magyar származású huszártisztjével.²² Turpin de Crissé írt egy huszárokról szóló kéziratos munkát is, amelyet végül az *Essai sur l'art de la guerre* (Paris, 1754) című művébe épített bele.²³ E mű egyébként 31-es sorszámmal szerepel a listán, Turpin de Crissé másik híres munkája a *Commentaires sur les Institutions Militaires de Végèce* (n° 18) szomszédságában. Meglepődve tapasztaltuk ellenben, hogy hiába keressük a listán másik fontos művét, a magyar vonatkozásokban is gazdag *Commentaires sur les Mémoires de Montecuculi* (Paris, 1769., 3 vol.) című nagyszabású katonai művet, amelynek az egyik metaszetét éppen Tott báró készítette!²⁴ (Ráadásul az is feltételezhető, hogy tanácsaival is ellátta a neves francia szerzőt, aki igen járatosnak bizonyult a török politikai rendszer és a magyar történelem kérdéseiben.) A francia királyi hadseregben érlelődött barátság a két szerző élete végéig megmaradt, hiszen amikor Tott báró Douai város katonai kormányzójaként tevékenykedett Turpin de Crissé éppen a Douai melletti Fort de l'Escarpe erőd parancsnoka volt, s a forradalom alatt ő is emigrációba kényszerült. Egy ideig az Eszterházy család bécsi palotájában élt, és 1793 augusztusában halt meg, vagyis szinte egy időben Tott báróval.²⁵

Az *État et délices de la Suisse* (Neuchâtel, 1778. n° 17) című könyv valószínűleg felidézte Tott első diplomáciai küldetésének emlékét, amelyet éppen Neuchâtelben hajtott

²⁰ „Je ne quitterai pas l’Égypte sans offrir aux Historiens & aux Géographes une observation sans laquelle les détails que le Sire de Joinville nous a conservé sur le débarquement de St. Louis à Damiette, serait inintelligible. Ce témoin oculaire dit que la flotte du St. Roi partie de Chypre, & d’abord dispersée, vint se réunir à Damiette où Louis débarqua à la plage d’une isle qui communiquait à la ville par un pont.” *Mémoires*, 348. o.

²¹ „En quittant Tunis pour me rembarquer, j’eus occasion d’observer les débris du fort que Charles-Quint y fit bâtir. Des atterrissements l’ont un peu éloigné de la mer, & c’est sans doute pour cette raison que les Tunisiens lui ont substitué celui de la Goulette.” *Mémoires*, 373. o.

²² Életrajzához lásd *Tóth Ferenc: Lancelot Turpin de Crissé, un ami des Hongrois. Académie des Sciences, Arts & Belles-Lettres de Touraine – Mémoires – 2004*. Tours, 2005. 111–118. o.

²³ *Tóth Ferenc: Éloge des hussards hongrois en France*. In: *Bois, Jean-Pierre* (sous la dir.): *Les armées et la guerre de l’Antiquité à la Seconde Guerre mondiale, Enquêtes et Documents n° 25*. Nantes, 1998. 149–166. o.

²⁴ *Bibliothèque Nationale de France* kibővített elektronikus katalógusa megemlíti az összes rajzoló nevét: „*Turpin de Crissé, Lancelot: Commentaires sur les Mémoires de Montecuculi, généralissime des armées et grand-maître de l’empereur*. Paris, 1769.

Front avec portraits en médaillon de l’auteur et de Raimond comte de Montecuculi gr. s. c. par Francesco Guiseppe Casanova d’après F. Andouard. Vignettes, culs-de-lampe et 43 plans dépl. la plupart dessinés et gr. par l’auteur, mais aussi gr. et/ou dessinés par Andouard, Casanova, Houel, le comte de Brühl, Leclair, le baron de Lindenbaum, Richer, Rittmann et le baron de Tott.”

²⁵ *Tóth Ferenc: Éloge des hussards... i. m. 151. o.*

végre 1767-ben. Küldetésének kudarcra ellenére a fiatal diplomatajelölt ekkor döntött a külügyi pálya mellett. Choiseul herceggel folytatott levelezése valóságos diplomáciai iskola volt a külügyi szolgálatokra aspiráló fiatalember számára.²⁶ A könyvlistán egyébként megtalálhatjuk a diplomáciai pályára való felkészülés egyik legfontosabb korabeli kézikönyvét, Wicquefort: *L'Ambassadeur et ses fonctions* című művét (Hága, 1681. n°19) is.²⁷

A következő könyvtételek a korabeli hadművészet legismertebb munkáit tartalmazzák. Megtalálhatjuk itt Puységur, Béliodor, Vauban és még sok más neves katonai szerző taktikai, stratégiai vagy haditechnikai témájú műveit. Viszonylag kevés adatunk van François de Tott katonai képzésének körülményeiről, de azt tudjuk, hogy nagyon fiatalon, kilencéves korában már a franciaországi Bercsényi-huszárezredben volt kornétás.²⁸ Katonai pályafutása alapján feltételezhetjük, hogy a tudásának javát gyakorlati úton szerzte. Így háborús tapasztalatai révén már egészen fiatalon megismerkedett a magyar huszárok taktikájával. Elméleti ismereteit valószínűleg valamelyik francia nemesifjak számára létrehozott katonai iskolában (*école militaire*) szerezhette. Kiváló matematikai, geometriai és általános katonai elméleti alapokkal rendelkezett. Ezt követően autodidakta módon folytatta a hadművészet különféle ágazatainak tanulmányozását, és az így szerzett tudását nagyszerűen kamatoztatta az 1768–1774-es orosz–török háború során.²⁹ Krími kiküldetése után Tott 1769-ben érkezett Konstantinápolyba, hogy rég nem látott családjá körében várja a versaillesi udvar utasításait. A fiatal francia diplomata a háborús félelmek és káosz zűrzavarában találta az oszmán fővárost.³⁰ A szultán olasz orvosának és apja barátainak segítségével hamarosan sikerült az uralkodó közelébe férkőznie. Katonai szaktudása és tapasztalatai révén a törökül is jól beszélő francia huszártiszt gyorsan elnyerte a szultán és a török miniszterek elismerését és bizalmát. Elsősorban a tüzérség Bonneval pasa által már a XVIII. század első felében megkezdett fejlesztését javasolta az oszmán uralkodónak. A feladatot hamarosan François de Tottra bízták. A francia huszártiszt számára óriási kihívás volt, hogy ilyen nagyszabású és kiterjedt szaktudást igénylő munkával kellett megbirkóznia. Mivel visszaemlékezéseiben kevés adatot találhatunk a munkáinak elméleti, vagyis főleg könyvészeti forrásaira, ezért most megtalált könyvlistája érdekes adalékot szolgáltat ebből a szempontból is.

A könyvek fontosságának megértése érdekében érdemes felidézni a korabeli eseményeket. Tott szerepe akkor vált fontossá, amikor a török flotta megsemmisítő vereséget szenvedett a cseszmei tengeri ütközetben 1770. július 5-én. E váratlan fordulat következtében a legsürgősebb teendő a Dardanellák tengerszoros védelmét biztosító erődítmények megerősítése volt. Az új konstantinápolyi francia nagykövet, Saint-Priest gróf javaslatára a Fényességes Porta 1770 júliusában François de Tottot bízta meg, hogy megoldja a tengerszorosok védelmét Orlov admirális Konstantinápolyt fenyegető flottá-

²⁶ Lásd e témához Tóth Ferenc: *La mission du baron de Tott à Neuchâtel en 1767. Revue Historique Neuchâteloise*, 2003 avril–juin n° 2. 133–159. o.

²⁷ Lásd ehhez: Bély, Lucien: *Espions et ambassadeurs au temps de Louis XIV*. Paris, 1990.

²⁸ Service Historique de l'Armée de Terre (A továbbiakban: SHAT), série MC (Maréchaux de Camp) 2900.

²⁹ Tóth Ferenc: *Le baron de Tott: le défenseur des Dardanelles*. In: *Hausner Gábor* (szerk.): *Az értelem bátorsága...* i. m. 731–752. o.

³⁰ Centre des Archives Diplomatiques de Nantes (Nantesi Diplomáciai Levéltári Központ), série Saint-Priest (A továbbiakban: CADN, Saint-Priest) 44. 767. o.

jával szemben.³¹ A báró a Dardanellák erődítményeit és azok védőit egyaránt igen lehangoló állapotban találta. Az orosz flotta végül csak egy kísérletet tett a tengerszorosokon keresztül való betörésre, amelyet Tott vörösrre izzított ágyúgolyókkal hiúsított meg. E fényes haditett nemcsak a báró katonai érdemeit öregbítette, hanem a vereségekbe belefásult védőseregbe is új erőt öntött. Az erődítési munkálatok még több hónapig tartottak. Ezalatt a konstantinápolyi francia követség segítségével új ágyúállásokkal erősítette meg az erődítményeket, amelyek így már ellen tudtak állni egy esetleges tengeri támadásnak. A Fekete-tenger felőli orosz tengeri támadás kiküszöbölése érdekében rábízta még a Boszporusz tengerszoros védelmének megerősítését is. A tervek elkészítését követően, 1773. február 16-án kezdték el az erődök építését. Ezzel egy időben folytatta a Konstantinápolyban korábban elkezdett reformjait is. Így az erődítmények építése 1776-ig, Tott távozásáig tartott. Ezek egyike még a XX. század elején is állt, és a helyi hagyomány szerint a „madzsar káleszi” (magyar vár) nevet viselte.³²

Az erődítési munkálatok komoly hadimérnöki tudást és tapasztalatot igényeltek. Nagyon valószínű, hogy hasznosak voltak számára a könyvtárában megtalálható Vauban kötetek (*De l'attaque et de la défense des places*, La Haye, 1737. n° 25 et n° 26; *De la défense des places*, Paris, 1762. és *De la défense des places par les contre-mines*, Paris, 1768. n° 51). Szintén eredményesen forgathatta a neves Béliidor (*La science des ingénieurs*, Paris, 1739. n° 32 ; *Œuvres sur l'artillerie et le génie*, Paris, 1764. n° 50), Clermont (*La géométrie pratique de l'ingénieur*, Paris, 1775. n° 37) és a enciklopédista Leblond (*Elemens de fortification*, Paris, 1764. n° 50) hadimérnöki műveit. Az erődítéstani műveken kívül egyéb építészeti szakirodalom is megtalálható volt a könyvespolcán (*Cours d'architecture de Blondel et Pate*, Paris, 1771. n° 49, *Architecture hydraulique de Béliidor*, Paris, 1737. n° 36).

A tervezés egyébként valószínűleg Tott életének egyik legnagyobb szenvedélye volt. Tervei és alkotásai egy széles látókörű és újító szellemű ember tehetségét dicsérik. Például neki tulajdonítják a híres perai Francia Követség 1767-es tűzvészben megrongálódott rezidenciájának (*Palais de France*) rekonstrukcióját is.³³ Egy másik, igaz papíron maradt, de mégis óriási jelentőségű terve a szuezi csatorna megépítésére irányult.³⁴ Nagy hatással volt rá az ókori Szicíliai Diodórosz, akiről a könyvtárában is fellelhetünk egy művet (*Histoire de Diodore de Sicile par M. l'abbé Terrasson*, Paris, 1744. n° 72). A terv III. Musztafa szultán legnagyobb jóindulata ellenére sem valósult meg, a szultán halálával pedig hosszú időre lekerült a napirendről.³⁵ Tott valószínűleg nem hagyott fel e terv megvalósításával Franciaországban sem, sőt könyvei alapján úgy tűnik, hogy részletes dokumentációt gyűjtött össze a franciaországi hajózható csatornákról (*La science des*

³¹ CADN, Saint-Priest 45. 407. o.

³² Palóczy E.: Báró Tóth... i. m. 119. o.

³³ Pertusier, Ch.: Promenades pittoresques dans Constantinople et sur les rives du Bosphore tome II. Paris, 1815. „Promenade 14” 247. o.; Pimon, Pierre: Résidences de France dans l'Empire ottoman: notes sur l'architecture domestique. In: Panzac, Daniel (sous la dir.): Les villes dans l'Empire ottoman tome II. Paris (CNRS), 1994. 71–72. o.; Casa, Jean-Michel: Le Palais de France à Istanbul. Un demi-millénaire d'alliance entre la Turquie et la France. Istanbul, 1995. 28–29. o.; Enfants de langue et Drogmans (Catalogue de l'exposition au Palais de France à Istanbul du 25 mai au 18 juin 1995). Istanbul, 1995. 33. o.

³⁴ E tervet már a híres Bonneval pasa is felajánlotta a Porta számára. Vö. Vandal, Albert: Le pacha Bonneval. Paris, 1885. 80. o.

³⁵ Mémoires, 303. o.

canaux navigables, Paris, 1786. ; *Essai de navigation lorraine*, n° 58). A gondolat maga néhány évtizeddel később igen termékeny talajra hullott: Napoléon Bonaparte a *Mémoires du baron de Tott* buzgó olvasójaként, majd az egyiptomi expedíció legendás hadvezéréként foglalkozott a szuezi csatorna tervével.³⁶

A Dardanellák védelme után újabb, egyre bonyolultabb feladatokkal látták el, amelyek közül a legfontosabb a török tüzérség reformja volt.³⁷ Tott nem volt hivatásos tüzértiszt, viszont tapasztalatból ismerhette e fegyvernem számos alapelemét. Nemsokára megbízták még egy új, európai mintára szervezett tüzéregység létrehozásával és francia típusú gyorstüzelésű ágyúk öntésével is. A francia tüzérség e korban a világ legfejlettebb szintjén állt, amelyet olyan híres mérnökök alapoztak meg, mint Saint-Rémy, Béliidor vagy Gribeauval. Choiseul herceg, a hétéves háború utáni hadi reformok fő ösztönzője, a tüzérség reformját a híres Gribeauvalra bízta, aki új rendszerű (*systeme Gribeauval*) gyorstüzelésű tüzérségével biztosította a francia hadsereg fölényét e fegyvernemben egészen a forradalmi és napóleoni háborúkig.³⁸ Véleményünk szerint a François de Tott által bevezetett reformok valójában a híres *systeme Gribeauval* sajátos török változatát képviselték. A tüzelés gyorsaságának fokozásával elért eredményeit már 1770 decemberében, az első nyilvános bemutatóján megsejmelhette a konstantinápolyi közönség.³⁹ 1771 elején újabb feladatokkal bővült a francia huszártiszt tevékenységi köre: új, francia típusú ágyúk öntésével, a tüzérség oktatására alkalmas iskola alapításával bízták meg. Ezen kívül – az uralkodó kérésére – a folyókon való átkelésre alkalmas, saját tervezésű pontonhidakat is gyártott.⁴⁰ III. Musztafa szultán a reformok elkötelezett hívének bizonyult, de a legtöbb oszmán méltóság gyanakodva figyelte a báró modernizáló tevékenységét.⁴¹

Az új, francia típusú ágyúk gyártásához egy öntödét alapított, amely nagy valószínűséggel a mai Hasköy nevű városnegyedben múzeum má átalakított egykori haditengerészeti épületekben kapott helyet.⁴² Az ágyúöntés 1772-ben vette kezdetét, 1773-tól pedig néhány francia munkás és tüzér is részt vett a munkálatokban. Bevezettek egy új francia technológiát, amely a svájci Jean Maritz (1711–1790), által kifejlesztett vízszintes fűrőpad segítségével gyorsabb és pontosabb munkát tett lehetővé.⁴³ Az ágyúöntőde egyébként Tott távozása után is tovább működött egy skót renegát, bizonyos Campbell Mustapha Aga és Antoine-Charles Obert tüzérségi őrmester irányítása alatt.⁴⁴

³⁶ Brégeon, Jean-Joël: L'Égypte de Bonaparte. Toulouse (Perrin), 1991. 85. o.; Laissus, Yves: L'Égypte une aventure savante 1798–1801. Paris, 1998. 19. o.

³⁷ CADN, Saint-Priest 45. 497. o.

³⁸ Bély, Lucien: Les relations internationales en Europe. Paris, 1992. 562–563. o.

³⁹ CADN, Saint-Priest 45. 587–588. o.

⁴⁰ CADN, Saint-Priest 46. 147–148., 213–214., 219. o.

⁴¹ CADN, Saint-Priest 46. 220. o.

⁴² Az épületben a XIX. század elejétől horgonygyár üzemelt, majd az 1990-es évek elején közlekedési múzeum má alakította át a Koc Alapítvány. Ottjártamkor csupán néhány tárgyi emléket találtam, amely az épületben folyt ágyúöntésre utalt.

⁴³ A Maritz-féle eljárás franciaországi bevezetéséhez lásd *Naulet, Frédéric*: Les Maritz une famille de fondateurs au service de la France. RIHM n° 81 Commission Française d'Histoire Militaire (http://www.stratisc.org/partenaires/cfhm/rihm/81/RIHM_81_NAULET.html)

⁴⁴ Hitzel, Frédéric: Relations interculturelles et scientifiques entre l'Empire ottoman et les pays de l'Europe occidentale 1453–1839. (2 vol.) (Thèse de doctorat préparée sous la direction de M. Dominique Chevallier, professeur d'histoire, Université Paris-Sorbonne.) Paris, novembre 1994 (soutenue en janvier 1995) 295. o.

A Tott bárónak tulajdonított könyvek között számos fontos tüzérségi szakmunka is megtalálható, amelyeket elképzelhetően a konstantinápolyi megbízása idején rendelt. Megtalálhatjuk a listán a XVIII. századi francia tüzérséget méltán híressé tevő Béliidor műveit (*Le bombardier françois*, Paris, 1731 n° 30; *Œuvres sur l'artillerie et le génie*, Paris, 1764. n° 50). E klasszikus művek mellett találhatunk néhány kevésbé ismert későbbi kiadású vagy névtelen e tárgyhoz kapcsolódó munkát is (Dulacq: *Théorie nouvelle sur le mécanisme de l'artillerie*, Paris, 1741. n° 28; *L'artillerie nouvelle*, Amsterdam, 1773. n°52; *Du service de l'artillerie à la guerre*, é. n.; *Manuël de l'Artillerie*, é. n. n°55). Jó volna többet tudni arról, hogy milyen szerepet játszottak e művek a Tott által bevezetett tüzérségi reformok kidolgozásában. Sajnos a rendelkezésünkre álló források alapján nagyon nehezen tudunk erre vonatkozó következtetéseket levonni. Ugyan Tott visszaemlékezéseiben találunk utalásokat az általa használt legfontosabb könyvekre, de ezeket hiába keressük a neki tulajdonított kötetek között. Igaz, hogy olyan elterjedt munkákról van itt szó, amelyek minden bizonnyal megvoltak a konstantinápolyi francia követség könyvtárában is, a további művek beszerzését valószínűleg már a francia követ futárpostája segítségével sikerült megoldani, amely a hosszú hajút miatt több hónapig is eltartott, ezért az első időszakban valószínűleg tényleg nem támaszkodhatott ezekre. Mivel önéletírásában a török tüzérség megreformálását érezhetően a saját zsenialitásának igyekezett tulajdonítani, nem említette meg az őt segítő tüzérek és öntők nevét, csupán két, az ágyúöntés komplex folyamatában nagy segítséget nyújtó könyv címét emelte ki:⁴⁵ az egyik Surirey de Saint-Rémy⁴⁶ *Mémoires d'artillerie*⁴⁷ című műve, a másik pedig a Diderot és d'Alembert-féle *Nagy Enciklopédia*.⁴⁸ Tott feltétlenül kora egyik legügyesebb szervezője volt, és emellett kiváló műszaki érzékkel is rendelkezett. Ugyanakkor az általa bevezetett reformok előrehaladásával szükségszerűen el kellett mélyednie a téma szélesebb szakirodalmában is. Erre lehetnek közvetett bizonyítékok a neki tulajdonított könyvtárban található tüzérségi szakmunkák.

⁴⁵ „Un Grec, expert dans l'art de faire des moulins, apporta cependant quelqu'intelligence & quelque propreté dans la construction de la machine à forer. Les Mémoires de Saint-Rémi & l'Encyclopédie me guidaient journellement, & me suffirent jusqu'au moment où je dus faire les moules; mais là je fus arrêté tout court.” *Mémoires*. 285. o. Ezt részben megerősíti Saint-Priest követ 1773. június 17-i levele is: „Rien n'est en effet plus extraordinaire que la faculté qu'a cet officier de tout faire même ce que jamais il n'a eu occasion de pratiquer. Il a construit un fourneau, un alézoire, des moules et fondu sept pièces de canons pour la première fois de sa vie.” CADN, fonds Saint-Priest 48. 280. o.

⁴⁶ Saint-Rémy, Pierre Surirey de (vers 1650–1716), francia tábormok, tüzérségi szakértő. Híres munkája a *Mémoires d'artillerie* több kiadásban is megjelent (Paris, 1697; 1707; 1745). Életéhez lásd *Naulet, Frédéric: Pierre Surirey de Saint-Rémy et les Mémoires d'artillerie. RIHM n° 82 Commission Française d'Histoire Militaire* (http://www.stratisc.org/partenaires/cfhm/rihm/82/RIHM_82_NAULET_ST_R_MY2.html)

⁴⁷ 1770-ben, a szultánnak elküldte a Saint-Rémy által írt *Mémoires d'artillerie* egy példányát: „Cependant le Grand-Seigneur, informé que les obus avaient incommodé sa cavalerie, me demanda le dessin de ces pieces, dont l'invention était encore nouvelle à Constantinople; & pour satisfaire la curiosité qu'il avait de connaître les différentes bouches à feu dont on faisait usage en Europe, j'envoyai à ce Prince les Mémoires de Saint-Remy dont il ne pouvait cependant qu'examiner les planches; & lorsqu'il sortait, il les faisait porter par un des gens de sa suite.” *Mémoires*, 244. o.

⁴⁸ „Ayant enfin trouvé jour à proposer quelques améliorations dans l'artillerie ottomane, j'offris à la Porte le baron de Tott, revenu des Dardanelles, pour établir une fonderie de canons, et surtout donner à l'armée des pièces légères, montées sur des affûts bien faits et servies par des canonniers mieux exercés. Le baron de Tott fut agréé. On voit dans ses *Mémoires* qu'il établit une fonderie à Constantinople, sans en avoir jamais vu auparavant, et uniquement guidé par l'étude de cet objet dans l'Encyclopédie.” CADN, fonds Saint-Priest 48. 280. o.; vö. *Mémoires*, II. k. 146. o.

A matematika a korabeli katonai műveltség alapja volt. Tott báró minden bizonnyal rendelkezett e matematikai tudás alapjaival, és szinte megdöbben azon a tudatlanságon, amelyet török kollégái részéről tapasztalt. Ismert anekdota az a történet, amikor a szultán kérésére török mértantudósokat igyekezett levizsgáztatni:

„Az uralkodó nem elégedett meg néhány, az igazgatását megbénító visszásság pillanatnyi kiküszöbölésével, hanem egy matematikai iskola alapításával szerette volna a tudást terjeszteni, amelynek létrehozására és irányítására is felkért. A Szolimán által felállított matematikai testület rögtön tiltakozott az újítás ellen, amely a muhendik⁴⁹ tudatlanságát feltételezte, akiknek a vezetője irányította az oktatást. Ezért az uralkodó éppen a mértantudósokat szerette volna először levizsgáztatni, két erre kijelölt miniszteri biztos jelenlétében. A megadott napon összegyűltünk, és be kell vallanom, hogy a tudósok és jómagam is igen izgatottak voltunk. A helyzetem nagyon kényes volt: győzni akartam, de nem megalázni, az önértet és a tapintat között kellett egyensúlyoznom. A tanácsot a reisz-efendi, a főincstárnok, a seir-emini,⁵⁰ a mértantudósok vezetője és a testület becsületét védő hat kiválasztott tudós alkotta. Én voltam tehát a tanács fekete báránya. A tanácskozást Iszmail bej nyitotta meg, hangsúlyozva az állam és az uralkodó közös érdekét, mire valamennyien meghajtották a fejüket és felkértek a vizsgáztatás elkezésére. Már régóta gondolkoztam a dolgon, és inkább a tapintatos udvariasság elvét követve, szerényen megkérdeztem a vezetőtől, hogy mennyit tesz ki a háromszög szögeinek mértéke. A kérdést el kellett ismételnem, majd a tudósok összedugták a fejüket, és végül a legbátrabb határozottan azt mondta, hogy az a háromszögtől függ. Majd leesett az állam, és bevallom, hogy az együgyű kérdésem miatt éppen ilyen ostoba válaszra volt szükségem. A vizsgáztatást felesleges volt tovább húzni, elég volt a kérdésemre való válasz matematikai igazságát bizonyítanom. A botcsinálta mértantudósok tudatlanságára fény derült, de legalább a tudásvágyukat elismerhettem, mivel valamennyien felvételüket kérték az új iskolába, amelynek most már csak a felállításra volt hátra.”⁵¹

⁴⁹ Mértannal foglalkozó tudósok (Tott báró jegyzete).

⁵⁰ Főépítész (Tott báró jegyzete).

⁵¹ „Ce Prince, non content d'emprunter quelques notions utiles pour remédier momentanément aux vices qui inectaient toutes les parties de l'administration, desirait étendre les connaissances, & les fonder dans une école de Mathématiques qu'il me pria d'établir & de diriger. Le corps des Mathématiciens, créé par Soliman, ne tarda pas à réclamer contre cette innovation; elle supposait l'ignorance des Muhendis dont le chef garantissait l'instruction; & Sa Hautesse décida que préalablement ces Géometres seraient admis à l'examen que j'en ferais en présence de deux Ministres nommés Commissaires à cet effet. Le jour pris, on s'assembla; & si les Savants n'étaient pas tranquilles, j'éprouvais moi-même, une sorte d'inquiétude. En effet, ma position était embarrassante; je voulais vaincre, je craignais d'humilier; j'étais placé entre mon amour-propre & ma délicatesse. L'assemblée était composée du Reis-Effendi, du Grand-Trésorier, du Cheir-Eminy, du chef des Géometres, & de six Savants choisis dans le corps pour en défendre l'honneur. J'étais la bête noire de cette assemblée, qu'Ismaël-Bey ouvrit par un discours où l'intérêt de l'Etat réuni à la volonté du Maître; & toutes les têtes s'étant inclinées, je fus requis de commencer l'examen. J'y réfléchissais depuis long-temps; & décidai pour le parti de la douceur, je demandai modestement au chef quelle était la valeur des trois angles d'un triangle: je fus requis de recommencer ma question; & tous les Savants s'étant mutuellement considérés, le plus hardi d'entr'eux me dit avec fermeté, c'est selon le triangle. Les bras m'en tomberent, & j'avoue que j'avais besoin d'un réponse aussi absurde pour que ma question ne me laissât aucun regret. Il était inutile de pousser l'examen plus loin; je me contentai de résoudre ma demande, & de démontrer cette vérité mathématique. L'ignorance de ces prétendus Géometres n'avait plus besoin de l'être; mais je ne n'en dois pas moins de justice à leur zèle pour les sciences; ils demanderent tous à être reçus à la nouvelle école, & nous ne nous occupâmes plus que de son établissement.” Mémoires, 304–305. o.

Így kapta meg Tott báró a matematikai iskola megalapításának feladatát, amelyet kezdetben személyesen irányított.⁵² Az isztanbuli Műszaki Egyetem még ma is egyik jogelődjének tartja ezt a matematikai iskolát, amelynek létrejötte ilyen nagy változásokat hozott a Fényességes Porta tudományos életében.⁵³ A vizsgált könyvek között talált matematikai művek esetleg rávilágíthatnak e gyorsan létrehozott török matematikai iskolában folyt tanítás kezdeteinek könyvészeti forrásaira, és talán azt is megérthetjük belőlük, hogy hogyan változott át XV. Lajos huszártisztje törökül oktató matematikatanárrá... A könyvek között elsősorban az intézményi oktatást segítő műveket találunk (*Elémens de Mathématiques*, par M. Deidier, Paris, 1745. n° 24; *Tables de Logarithmes, depuis 1 jusqu'à 102100*, par M. Gardinier, Avignon, 1741. n° 29; *Cours de Physique expérimentale & Mathématique de Van Mussenbrock*, par M. Sgaud de la Fond, Paris, s. d. n°34; *Mathématique de Bezout*, Paris, 1781. n° 47; *Mathématique de M. Camus*, Paris, 1766. n° 48; *Elémens de Mathématiques par M. Rivart*, Paris, 1771. n° 53; *Nouvelles Récréations Mathématiques*, par M. Guyot, Paris, 1769. n° 54; *Elémens d'Algèbre*, par M. Clairaut, Paris 1768.; *Table des Logarithmes*, Paris 1781. n° 57) és elvétele elmélyültebb és alkalmazott tudományos munkákat is (*La Géométrie Pratique de l'Ingénieur*, par M. Clermont, Paris, 1775. n° 37; *Leçons de Calculs différentiel & intégral*, par M. Cousin, Paris, 1777. n° 56). E művek szerzői közül érdemes kiemelni Charles-Louis-Étienne Camus és Étienne Bézout akadémikusok nevét. Camus professzor majdnem két évtizedig (1749–1768) volt a tüzérségi és műszaki alakulatok tisztjelöltjeinek vizsgáztatója. Étienne Bézout őt követte a vizsgabiztosi székben 1768-ban, és a fenti művén kívül még egy tüzérségi és egy haditengerészeti matematikai kézikönyv szerzőjeként is elismertté vált e korban.⁵⁴ A kiadásuk évszámai alapján a könyvek egy részéből a báró gyerekefjével is tanulhatott, másik részük a törökországi reformok idejére esik, de találunk az idősödő báró olthatatlan tudásszomjára utaló kései kiadásokat is. Természetesen itt is jelezniünk kell, hogy a korabeli katonai szakirodalom és főleg a tüzérséggel, illetve a hadmérnöki tevékenységekkel foglalkozó művek olyan szorosan kapcsolódtak a matematika tudományához, hogy akár ismét megkérdőjelezhetjük e könyvek egyik vagy másik kategóriába való besorolásának létjogosultságát. Mivel azonban a művek jelentős része a Tott-féle törökországi reformok idejére esik, ezért feltételezhetjük, hogy itt is a konstantinápolyi matematikai iskola létrejöttével összefüggő könyvekkel van dolgunk.

Persze találhatunk a könyvek között más olyan természettudományi munkát is, amely összekapcsolható a báró tudományos érdeklődésével vagy életének valamely nevezetes eseményével. Memoárjaiban érdekes adalékokat kaphatunk erre vonatkozóan is. Az egyik legmulatságosabb története a krími tatárokkal folytatott elektromos kísérleteit meséli el. A Kán mulattatására tűzijátékot, majd fizikai kísérletet rendezett, amelynek a visszaemlékezései alapján fergeteges hatása volt: „Számítottam arra, hogy a Kán, miután köszönetet mond majd az általam prezentált salétromégetésért, óhatatlanul sajnálkozni fog az ünnepség rövidegsége okán; válaszul néhány elektromos kísérletet készítettem elő a számára, s ja-

⁵² „Ce Prince, non content d'emprunter quelques notions utiles pour remédier momentanément aux vices qui infectaient toutes les parties de l'administration, desirait étendre les connaissances, & les fonder dans une école de Mathématiques qu'il me pria d'établir & de diriger.” Mémoires, 304. o.

⁵³ Lásd ehhez az egyetem (Istanbul Teknik Üniversitesi) internetes honlapját: <http://www.itu.edu.tr>.

⁵⁴ Lásd ehhez: *Le Puillon de Boblaye, T.*: Esquisse historique sur les écoles d'artillerie pour servir à l'histoire de l'Ecole d'application de l'artillerie et du génie. Paris, 1858.

vallottam, hogy tekintse meg bemutatómat, mint ama házi tüzet, mi az est hátralévő részire szórakozást nyújt számunkra. A tünemény legelső jelei oly megdöbbenést váltottak ki, hogy igencsak iparkodnom kellett, hogy a varázslás gyanúját elkerüljem, mi a lelkekben csírázni látszott, s ami minden egyes kísérlet hatására fokról fokra növekedett. A Kán ellenben láthatólag megértett engem. Azt kívánta, hogy személyesen villanyozzam meg őt; vele szemben mértékkel adagoltam az elektromosságot; viszont az udvaroncokkal olyan bánásmódot tanúsítottam, mi a Fejedelem legnagyobb elismerését is kiérdemelte.”⁵⁵

A történetet újraolvasva óhatatlanul is arra gondolhatunk, hogy a neki tulajdonított könyvek között található munkák alapján készítette elő a tatárokat az európai tudományos felfedezések világába bevezető kísérleteit. Például nagyon jól ismerhette Nollet abbé könyvét (*Leçons de Physique expérimentale*, Paris 1743. n° 123), és haszonnal forgathatott egy másik, a testek elektromosságának szentelt művet is, amely néhány évvel krími kiküldetése előtt jelent meg (*Essai sur l'Electricité des Corps*, Paris 1764. n° 127). Amint a tarcsafürdői helyi hagyomány is megőrizte, Tott magyarországi utolsó éveiben is gyakran folytatott a falusi lakosok számára különösnek tűnő kísérleteket. Ezért nevezték el a Batthyány Tódor gróf által neki átengedett és ma is álló házát a helybeliek Boszorkányháznak.⁵⁶ Más vélemények szerint az is elképzelhető, hogy dolgozott Batthyány gróf később szabadalmaztatott új típusú csodahajóján, a híres „Batthyánsche Wassermaschine”-n.⁵⁷

Tott báró egyébként tudatosan fejlesztette természettudományos műveltségét, amit megerősítenek az emigrációja után házában elárverezett könyvek is. Földközi-tengeri utazása előtt minden bizonnyal sok könyvet elolvasott, köztük olyan divatos ásvány- és közettani munkákat is, mint amelyeket az alább közölt könyvlistán is találhatunk (*Essai sur la Christallographie, par M. de Lille*, Paris 1772.; *Dictionnaire des Fossiles propres & accidentels, par M. Bertrand*, La Haye 1763. n° 126; *L'Art d'essayer les Mines & les Métaux, par Geofroy*, Paris 1759. n° 127; *Minéralogie de Wallerius*, n° 129). Talán éppen ezek az olvasmányai bátoríthatták fel annyira, hogy vitába szálljon az egyik útitársával, a természettudós Sonnini de Manoncourt-ral egy máltai kőzet összetételével kapcsolatban. Bár Tott a vitában alaposan alulmaradt, Sonnini csípős nyelvű elbeszélése alapján mindenesetre a kérdés iránti aktív érdeklődését jól jelzi ez az eset is.⁵⁸ De nemcsak az élettelen természet jelenségei, hanem az élővilág ekkor kitáruló széles világa is magával ragadta Tott báró szellemét, aki nem véletlenül vitt magával tudósokat is az egyiptomi

⁵⁵ „J'avois prévu que le Kam, après m'avoir remercié du salpêtre que je venais de brûler, se plaindrait obligeamment du peu de durée de la fête, & j'avais préparé pour ma réponse quelques expériences d'électricité que je lui proposai de voir, comme un petit feu de chambre qui pourrait nous amuser le reste de la soirée. Les premiers effets de ce phénomène exciterent un tel étonnement, que j'eus bien de la peine à détruire l'opinion de magie que je voyais germer dans les esprits, & que chaque expérience augmentait par degrés. Le Kam eut cependant l'air de m'entendre. Il voulut être électrisé en personne; j'en usai modérément avec lui; mais je traitai les courtisans de manière à mériter l'approbation du Prince.” *Mémoires*, 182. o.

⁵⁶ Lásd ehhez: *Tóth Ferenc: Egy tarcsafürdői emlék. Vasi Szemle*, 2001/1. 31–42. o.

⁵⁷ *Tóth Ferenc: Egy nemzeti érzelmű kozmopolita. Adalékok a hajóépítő gróf Batthyány Tódor életrajzához. Vasi Szemle*, 2003/4. 482–488. o.

⁵⁸ „Je déclarai franchement que je ne pouvois être de l'avis de M. Tott, et j'employai un raisonnement assez simple pour être aisément saisi par tous : c'est que le talc était inattaquable par les acides, au lieu qu'ils produisoient le plus grand effet sur la matière purement calcaire qu'on cherchoit à connoître. Il ne fut plus question de l'opinion de M. Tott, et cet homme présomptueux ne me l'a jamais pardonné.” *Sonnini de Manoncourt, Charles-Nicolas-Sigisbert: Voyage dans la Haute et Basse Egypte fait par ordre de l'ancien gouvernement et contenant des observations de tous genres. Tome I. Paris, an VII de la République (1796–1797). 78–79. o.*

expedíciójára. A könyvlistánkon megtalálhatóak a korabeli élettudományok legfontosabb szerzőinek munkái (C. Linnaei, *Systema Naturae. Hallae-Magdeburgicae* 1760. n° 124; *Supplément à l'Histoire naturelle de M. de Buffon*, Paris, 1778. n° 44) mellett a téma szélesebb közönségnek szánt népszerűsítő művei is (*Botanographie-Belgique, par M. Lesitboudois*, Lille 1781.; *Beauté de la Nature, ou Fleurimanie raisonnée*, n° 129; *Etudes de la Nature, par M. Bernardin de Saint-Pierre*, Paris 1784. n° 130 stb.).

A szakkönyveken kívül még bőven találhatunk a könyvlistán olyan műveket, amelyek Tott báró életéhez kapcsolódnak. Amint már fentebb említettük, a báró édesanyja abból a Pesselier családból származott, amelynek egyik tagja, Charles-Étienne Pesselier, korának neves szépírója volt. Nem meglepő tehát, ha Pesselier összegyűjtött munkái is szerepelnek a listán. A rokonságuk révén valószínűleg a fiatal François de Tott gyakran megfordult az író szalonjában. Viszonylag többet tudunk a bátyja Pesselier-vel tartott kapcsolatáról, hiszen nála ismerte meg a legendás Casanovát, aki még önéletrajzában is megemlékezik erről.⁵⁹ Vergennes gróf, konstantinápolyi francia követ 1763. szeptember 9-i leveléből, azt is megtudhatjuk, hogy a fiatal báró kezdő irodalmi karrierje számára milyen csapást jelentett a híres rokon halála.⁶⁰

Charles-Étienne Pesselier halálával egy befolyásos rokont és barátot veszített el Tott báró, ám az irodalmi karriert néha az ellenségek hatékonyabban segítik elő, mint a barátok... Így történt ez a bárónk és Claude-Charles de Peyssonnel⁶¹ esetében is, akinek a leghíresebb gazdaságpolitikai műve (*Traité sur le commerce de la mer Noire*, Paris, 1787.) szintén megvan Tott virtuális könyvtárában. A fiatal báró nagyon is érdeklődött a fekete-tengeri francia kereskedelem lehetőségei iránt, hiszen maga is benyújtott e témáról egy emlékiratot Choiseul hercegnek.⁶² A közös gondolataik ellenére – vagy talán éppen azok miatt – Tott és Peyssonnel kapcsolata meglehetősen megromlott, és halálos ellenségekké váltak. Peyssonnel maró kritikával illette a *Mémoires du baron de Tott* első kiadását, amelyet a *Lettre de M. de Peyssonnel, contenant quelques observations relatives aux mémoires qui ont paru sous le nom de M. le baron de Tott* (Amsterdam, 1785) címen nyomtatott ki. Egy másik recenziójában szintén heves támadást intéz Tott báró személye ellen.⁶³ Vajon milyen okokra vezethető vissza ez a nem éppen udvarias viselkedés?

⁵⁹ Casanova és André de Tott kapcsolához lásd : *Tóth Ferenc: Casanova magyar barátja. Ambra, 2000/1.* (Szombathely). 237–240. o.; vö. *Uő: André de Tott, un ami de Casanova, capitaine de hussards. Vivat Hussar, N° 38* (Tarbes) 2003. 86–89. o.

⁶⁰ „Je ne perds point de tems, Monsieur, a repondre a la lettre que vous m’aves fait lhonneur de m’ecrire le 27. juillet et qui m’a été rendue hier, pour vous exprimer la part sensible que je prend a la perte que vous aves faite de M. Pesselier, je sens tous ce que le facheux evenement qui vous prive d’un parent et d’un ami dans lequel vous avies toute votre confiance, doit couter a la bonté de votre coeur.” Lettre de Vergennes à Tott (Constantinople, le 9 septembre 1763) Archives de la Famille de Vergennes (Marly-le-Roy).

⁶¹ Claude-Charles de Peyssonnel (1727–1790), francia konzul Canéeban, Tripoliban és Szmírnában. Vö. *Veinstein, Gilles: Ayan de la région d’Izmir et le commerce du Levant (deuxième moitié du XVIIIe siècle).* In: *Uő: Etat et sociétés dans l’Empire ottoman, XVIe–XVIIIe siècles: la terre, la guerre, les communautés.* Aldershot, 1994. 131–146. o.

⁶² Az irat egy része ma is megtalálható a Francia Külügyminisztérium levéltárában: AMAÉ, série MD Turquie 14 N° 5 Extrait du Mémoire de M. de Tott sur le commerce de la France dans la mer Noire (1780).

⁶³ „„Quoiqu’en ayent protesté les Amateurs des Turcs, (ajoute M. de Volney) il est constant que les Mémoires de M. le Baron de Tott peignent l’esprit Turc sous ses véritables couleurs.»

Il est constant. L’expression est tranchante. M. de Volney est plus courageux que moi; il décide sans appel, il distribue avec une pleine assurance la louange à M. le Baron de Tott, duquel il est difficile, faute de connois-

Véleményünk szerint egyrészt szakmai féltékenység állhatott a két ember vitája mögött, hiszen mindketten a francia keleti diplomáciában végeztek szolgálatot, és szakmai tudásukat igyekeztek könyv formájában is közzétenni. Mivel a francia irodalmi közvélemény szemében mindketten kompetens, keleti nyelveket beszélő és a keleti országokat jól ismerő személynek számítottak, a vitát, kettejük szellemi párbaját, nem igen tudták megítélni. Másrészt személyes okai is lehettek az ellenséges hangú vitának, hiszen Peyssonnel éppen Tott ellenőrző körútja után menesztette a versaillesi kormány a szmirnai konzulátus éléről 1777-ben.⁶⁴ A rossz nyelvek szerint más okai is voltak az ellentétüknek: egykoron mindketten egyazon szép hölgybe voltak szerelmesek...⁶⁵

Sajnos a rendelkezésünkre álló információk alapján semmit nem tudunk a könyvek külső megjelenéséről. Nem tudhatjuk, milyen volt a kötésük, nincs információnk arról sem, hogy el voltak-e látva ex libris-szel vagy supra libros-szal. Ismerjük viszont a Versailles-i Városi Könyvtárban található Tott báró diplomáciai levelezését és egyéb iratait összefogó köteteket, amelyek a báró címerével ellátott bőrkötésben maradtak fenn.⁶⁶ Ez utóbbi művek is minden bizonnyal a báró könyvtárából valók, de azt nem tudjuk igazán, hogy hogyan is kerültek a XIX. század folyamán az Apponyi család lengyeli könyvtárába, és az is rejtély, hogy milyen úton jutottak azt követően Versailles-ba. A Tottnak tulajdonított könyvek listája abból a szempontból is tanulságos, hogy mely művek hiányoznak, és vajon miért? Nehezen érthető, hogy vajon miért nem találjuk ott a báró saját könyvének (*Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares*) egyetlen példányát sem, amely több kiadásban és több fordításban is megjelent? S vajon hová tűnhettek a könyv alapjául szolgáló értékes kéziratok, naplók, útijegyzetek és rajzok? De hiába keressük azt a Turpin de Crissé munkát is, amelynek elkészítésében személyesen is részt vett, és nem leljük Milady de Montagu *Levelei*-t sem, amelyekről éles hangú kritikát írt egykor a *Journal Encyclopédique* lapjaiban.⁶⁷ A hiányérzetünk azonban újabb következtetésekig, sőt egyenesen érdekes hipotézisig vezethet. Először is, egyes, a személyes munkássága szempontjából fontos műveket, nagy valószínűséggel saját maga is megmenthetett a Douai-i zendülés utolsó óráiban, és magával vihette az emigrációba. Így nem zárhatjuk ki a valószínűségét annak, hogy Tott a számára fontos könyveit és kéziratait a menekülése során vagy azt megelőzően elszállította

sances locales, qu'il ait bien pu juger l'ouvrage, et le blâme aux gens qu'il appellent les *Amateurs des Turcs* qui sont plus nombreux, peut-être plus marquans qu'il ne pense, et ne sont que les *Amateurs du bien public et de la vérité*." Peyssonnel, *Claude-Charles de*: Examen du livre intitulé „Considérations sur la guerre actuelle des Turcs” par M. de Volney. Amsterdam, 1788. 23–24. o.

⁶⁴ Ezt bizonyítja a következő, Tott szmirnai ellenőrzésével kapcsolatos bejegyzés is: „M. de Peyssonnel Consul Général de Smyrne et des Isles de l'Archipel a été rappellé pour cause de dérangement. La Nation de Smyrne a porté même des plaintes graves à M. Le Baron de Tott sur sa conduite.” Archives Nationales (Paris), série Affaires Étrangères, série B III. 15. fol. 19.

⁶⁵ A pletyka lelőhelye: *The Gentleman's Magazine*, (1786) vol. 56. 704. o. Virginia Aksan (University of Mac Master, Canada) szíves közlése.

⁶⁶ Bibliothèque Municipale de Versailles, Manuscrits, série L. 277 (Lebaudy Mss 4° 120-121). Baron François de Tott. Inspection générale des Échelles du Levant et de Barbarie ; série L. 278 (Lebaudy Mss 4° 117-119). Baron François de Tott. Mission de Crimée ; série L. 279 (Lebaudy Mss 4° 116). Baron François de Tott. Mission de Neuchatel, 28 décembre 1766-avril 1767 ; série L. 299 (Lebaudy Mss 4° 130). Voyage en Égypte et en Levant fait en 1777 et 1778.

⁶⁷ *Tóth Ferenc*: Critique à la hussarde des Lettres de Milady Montagu dans le *Journal Encyclopédique*. In: *Tringli, Zita–Tóth Ferenc* (sous la dir.): Mille ans de contacts II, Relations franco-hongroises de l'an mil à nos jours. Études françaises de Szombathely III. Szombathely, 2004. 119–134. o.

Douaiból. Ez az egyébként teljesen valószínű feltételezés nemcsak az előbbieken felvetett kérdésekre adhat magyarázatot, hanem a magyar irodalomtörténet egy másik rejtélyének megoldásában is segíthet. Ismeretes, hogy Mikes Kelemen Törökországi levelek című munkájának megjelenési ideje és helye (Szombathely, 1794.) kísértetiesen egybeesik Tott báró magyarországi feltűnésével...⁶⁸

Portyánk végén a következő megállapításra juthatunk: a mellékelt könyvkatalógusban felsorolt művek nagy valószínűséggel tényleg François de Tott könyvtárából származnak. A könyvek jellege, összetétele alapján nagyon jól nyomon követhetjük Tott báró szellemi fejlődésének, utazásainak és működésének főbb állomásait, és nem utolsósorban felfedezhettük főművének szellemi forrásait. A számos pontos tény és adat mellett a könyvlista néhány olyan kérdést is felvethet, amelyek Tott báró érdeklődésének, életének eddig kevésbé ismert vonásaira utalnak, amelyek megválaszolása további, nem kevésbé izgalmas kutatásokat igényel.

⁶⁸ Az erre vonatkozó kutatásainkat már egy másik tanulmányban összefoglaltuk: *Tóth Ferenc: Adalékok Mikes Kelemen Törökországi levelek című művének kézirat-történetéhez. Irodalomtörténeti Közlemények, 2004/5–6. 559–567. o.*

Catalogue de livre en tout genre,
dont la vente se fera le Vendredi, 10 de Septembre 1790, & jours suivans,
neuf heures du matin & trois heures précises de relevée, en l'Hôtel de M.
de Tott, rue Saint Julien.

Les catalogues se distribuent à Douay
Chez Simon, libraire sur la grand'Place
1790.⁶⁹

p. 3

Catalogue de livres de droit, d'histoire et autres.

In-folio.

1. La Sainte Bible, ou l'Ancien & le Nouveau Testament.
2. Dictionnaire universel de Commerce, par M. Savary, 2 vol. en 1. Paris 1723.
3. Dictionnaire universel des Mots François, par M. Furetière, 2 vol. La Haye 1702.
4. Nouveau Dictionnaire François, par P. Richelet, 2 vol. Amsterdam 1709.
5. Strabonis Geographiarum rerum, lib. 17, Graecè et Latinè. Basileae 1571.
6. Histoire d'Angleterre, d'Ecosse & d'Irlande; avec les Portraits, par M. de l'Arrey, 4 vol. Rotterdam 1697.
7. Raccolta di disegni originali di F. Mazzola. Parma 1772.

p. 4

8. Traité de l'abus, par M. Fevret, 2 vol. Lyon, 1667.
9. Le grand Dictionnaire historique, par M. Morery, 4 vol. en 2. Amsterdam 1698.
10. L'Art de vérifier les dates, par les Religieux Bénédictins. Paris 1770.

In-quarto.

11. Histoire de France, par M. l'Abbé Velly, 17 vol. Paris 1770.
12. Histoire de Saint Louis, 2 vol. Paris 1688.
13. Histoire du regne de Charles-Quint, par Robertson, 2 vol. Paris 1771.
14. Discours sur l'Histoire universelle, par M. Bossuet. Paris 1732.
15. Les Commentaires de César, avec des notes historiques, critiques & militaires, par M. le Comte Turpin de Crissé, 3 vol. Montargis 1785. Fig. Br.
16. Monde primitif analysé & comparé avec le monde moderne, par M. Court de Gebelin, 9 vol. Paris 1773. Fig.
17. Etat & délices de la Suisse, 2 vol. Neufchâtel 1778. Fig. & Cartes.
18. Commentaires sur les Institutions Militaires de Végèce, par M. le Comte Turpin de Crissé, 2 vol. Montargis 1779. Fig.
19. L'Ambassadeur & ses fonctions, par M. de Wicquefort, 2 vol. La Haye 1681.
L'Ambassade de D. Garcias de Silva Figueroa en Perse.

⁶⁹ Cote de la BNF: DELTA-49027

20. L'Ecole de Mars, par M. de Guignard. Paris 1725. Fig.
21. L'Ingénieur de Campagne, par M. de Clairac. Paris 1757. Fig.

p. 5

22. L'art de la Guerre, par le M. Maréchal de Puysegur, 2 vol. Paris 1749. Fig.
23. Introduction à l'Histoire de la Guerre en 1756. Londres 1784. Br.
Mémoire du Comte de Lally-Tollendal. Rouen 1779.
24. Elémens de Mathématiques, par M. Deidier. 2 vol. Paris 1745. Fig.
25. De l'attaque & de la défense des Places, par M. de Vauban, 2 vol. 1. en La Haye 1737. Fig.
26. Le même ouvrage avec les planches enluminées, première partie.
27. Elémens de Tactique, par M. Leblond. Paris 1758. Fig.
28. Théorie nouvelle sur le Mécanisme de l'Artillerie, par M. Dulacq. Paris 1741. Fig.
29. Tables de Logarithmes, depuis 1 jusqu'à 102100, par M. Gardinier. Avignon 1770.
30. Le Bombardier François, par M. Belidor. Paris 1731. Fig.
31. Essai sur l'Art de la Guerre, par M. Turpin de Crissé, 2 vol. Paris, 1754. Fig.
32. La Science des Ingénieurs, par Belidor. Paris 1739. Fig.
33. Astronomie, par M. de la Lande, 3 vol. Paris. 1771. Fig.
34. Cours de Physique expérimentale & Mathématique de Van Mussenbrock, par M. Sgaud de la Fond, 3 vol. Paris. Fig.
35. Cours complet d'Optique de Robert Smith, 2 vol. Paris 1737. Fig.
36. Architecture Hydraulique, par M. Belidor, 4 vol. Paris 1737. Fig.
37. Traité d'Optique. Paris 1752. Fig. Règle horaire pour tracer des Cadrans, par M. Haye.

p. 6

- La Géométrie Pratique de l'Ingénieur, par M. Clermont. Paris 1775.
38. Œuvres de Mr François Rabelais, avec les notes de M. Leduchat, & les Figures de B. Picart, 3 vol. Amsterdam 1741.
 39. Œuvres de M. de Montesquieu, 3 vol. Londres 1767.
 40. Pausanias, ou Voyage historique de la Grèce, par M. Gedoyn, 2 vol. Paris 1731. Fig.
 41. Recueil de Pièces de Poésie. MMS
 42. Principes de la Loi naturelle, par M. Vattel, 2 vol. en 1. Leide 1758.
 43. Istoria de Tremuoti Avvenuti nella Provincia della Calabria ulteriore e nella città di Messina, nell'anno 1783 & 1787, di Giovanni Vivenzio, 2 vol. Napoli 1788. Fig.
 44. Supplément à l'Histoire naturelle de M. de Buffon, tom. 5e. Paris 1778. Discours prononcé dans l'Académie de Saint-Pétersbourg.
 45. Une farde de différentes pièces.
 46. Cartes relatives au Voyage du jeune Anacharsis. Paris 1788.

In-octavo, in-duodecimo, et minori forma.

47. Mathématique de Bezout, 2 vol. Paris 1781. Br.
48. Mathématique de M. Camus, 3 vol. Paris 1766.
49. Cours d'Architecture, par MM. Blondel & Pate, 6 vol. Paris 1771. Manquent les 1er & 3e.

p. 7

50. Elémens de Fortification, par M. Leblond. Paris 1764.

- Œuvres de M. de Belidor, sur l'Artillerie & le Génie. Paris 1764.
51. De la défense de Places, par M. de Vauban., Paris 1762. Fig.
De la défense des Places par les contre-mines. Paris 1768. Fig.
52. L'Artillerie nouvelle, par M.***. Amsterdam 1773.
Essai sur la Castramétation, par M. Leblond. Paris 1748. Fig.
Traité de Méchanique & de Dinamique, par M. l'Abbé Bossut.
53. Elémens de Mathématique, par M. Rivart. Paris 1771.
Elemens des forces centrales.
54. Nouvelles Récréations Mathématiques, par M. Guyot. 4 vol. Paris 1769. Avec Figures enluminées.
55. Du Service de l'Artillerie à la Guerre. Fig.
Manuël de l'Artillerie.
Manuël du Dragon.
Réflexions relatives au Militaire François.
56. L'Art de faire des Cadrans, par M. Rivart. Paris 1746.
Leçons de Calculs différentiel & intégral, par M. Cousin. Paris 1777.
Della penetrabilità della Luce. Napoli 1779.
57. Elémens d'Algèbre, par M. Clairaut. Paris 1768.
Table des Logarithmes. Paris 1781.
Règle des cinq ordres d'Architecture, de Vignole.

p. 8

58. La Science des canaux navigables, 2 vol. Paris 1786. Fig. Br.
Essai de Navigation Loraine.
59. Connaissance des Temps, années 1773 & 1782. Br.
60. Code Militaire, par M. Briquet, 8 vol. Paris 1761.
61. Détails Militaires, par M. de Chenevière, 5 vol. Paris 1750.
62. Mémoires de M. le Marquis de Feuquière, 4 vol. Paris 1750.
63. Mémoires du Cardinal de Retz, 4 vol. Genève 1751.
64. Mémoires de M. de Guy Joli, 3 vol. Genève 1751.
65. Abrégé chronologique de l'Histoire de France du Président Hénau, 2 vol. Paris 1766.
66. Histoire des Gouvernemens du Nord, 4 vol. Amsterdam 1780.
67. Histoire des deux Triumvirats, par Larrey, 4 vol. Trévoux 1741.
68. Loix de Platon, 2 vol. Amsterdam 1769.
La République de Platon, 2 vol. Paris 1765.
69. La vie des Hommes Illustres de Plutarque, par M. Dacier, 12 vol. Paris 1778.
70. Œuvres du Seigneur de Brantome, 15 vol. La Haye 1740.
71. Œuvres de M. de Fontenelle, 11 vol. Paris 1766.
72. Histoire de Diodore de Sicile, par M. l'Abbé Terrasson, 7 vol. Paris 1744.
73. Ambassades de M. de la Boderie en Angleterre, depuis 1606 jusqu'en 1611, 5 vol. 1750.
74. Abrégé des principaux Traités depuis le 14e siècle, 2 vol. Paris 1778.
75. Œuvres de Machiavel, 6 vol. La Haye 1743.

p. 9

76. Œuvres de M. l'Abbé Coyer, 5 vol. Paris.
77. L'esprit de Leibnitz, 2 vol. Lyon 1772.
78. De l'esprit, 2 vol. Amsterdam 1776.
79. La Morale universelle, 2 vol. Amsterdam 1776.
80. Œuvres de M. de Maupertuis, 4 vol. Lyon 1752.
81. Le Spectateur, ou le Socrate moderne, 4 vol. Amsterdam 1730.
82. Histoire des Révolutions de Pologne, depuis la mort d'Auguste III jusqu'en 1775, 2 vol. Varsovie 1775.
83. Histoire des Révolutions Romaines, par de Vertot, 3 vol. Paris 1778.
84. Histoire des Révolutions de Suède & de Portugal, par le même, 3 vol. Paris 1778.
85. Histoire générale de l'Amérique, depuis sa découverte, par le P. Touron, 14 vol. Paris 1768.
86. Histoire philosophique & politique du commerce des Européens dans les deux Indes, 7 vol. La Haye 1774.
87. Etat civil, politique & commerçant du Bengale, par M. Demeunier, 2 vol. La Haye 1775.
88. Voyage autour du monde, par M. Cook, 6 vol. Paris 1778.
Troisième Voyage de M. Cook, 8 vol. Paris 1785. Br.
Recueil de Figures & Cartes, pour servir aux Voyages de M. Cook, 2 vol. 4.
89. Histoire d'un Voyage aux Isles Malouines, par Dom Perneti, 2 vol. Paris 1770.
90. Le Voyageur François, 2 vol. Paris 1769.
91. Bibliothèque des anciens Philosophes, par M. Dacier, 5 vol. Paris 1771.

p. 10

92. Dictionnaire des origines, 3 vol. Paris 1777.
93. Recherches philosophiques sur les Egyptiens & les Chinois, 2 vol. Amsterdam 1773.
Description de l'Égypte, par M. Mascrier, 2 vol. La Haye 1740. Fig.
94. De l'Homme & de ses facultés intellectuelles, 2 vol. Londres 1774.
Le Philosophe sans protection, ou l'Homme rare, Paris 1775.
La Raison triomphante des Nouveautés. Paris 1756.
95. Journal de lecture, 7 vol. Manquent les tom. 2 & 3.
96. Les caractères de Théophraste, 2 vol. Amsterdam 1731.
97. Les caractères de M. de la Bruyère, avec les notes de M. Coste, 2 vol. Amsterdam 1756.
98. Le Commerce & le Gouvernement. Paris 1776.
Discours sur l'intérêt de l'argent. Paris 1757.
Traité des délits & des peines. Paris 1773.
99. Œuvres de Molière, avec les Remarques de M. Bret, 8 vol. Paris 1778.
- 100bis. Œuvres de Racine, 3 vol. Paris 1750.
Œuvres de Pavillon, 2 vol. Amsterdam 1751.
Œuvres de Boileau, 3 vol. Manque le 1er.
101. Œuvres de Gresset, 2 vol. Londres 1765.
Contes & Ydiles de Gesner. Londres 1763.
102. Œuvres de Chaulieux, 2 vol. Paris 1750.
Œuvres choisies de M. Rousseau. Paris 1744.
Œuvres de Bernard.

103. Œuvres de Marivaux, 4 vol. Paris 1765.
 104. Œuvres de M. de Bernis. Genève 1753.
 Œuvres & Poésies de M. de Voltaire, 2 vol.
 Nouveaux Dialogues des Morts.

p. 11

- La Religion & la Grace, Poème de Racine.
 105. La Dunciade. Poème. Londres 1776.
 A tale of a tube. London 1724.
 Grammaire Angloise de Peyton. Londres 1767.
 106. Œuvres de M. Vadé, 4 vol. Paris 1758.
 107. Le Bonheur, Poème. Londres 1772.
 Œuvres de M. Pesselier. Paris 1772.
 Les Gémaux, Parodie de Castor & Pollux, Paris 1777.
 Journée de l'Amour, Londres 1776.
 108. Les quatre Heures de la Toilette des Dames, Paris 1779. Fig. Br.
 Fables nouvelles, en Vers, par M. P.*** Paris 1748.
 109. De l'Administration des Finances de la France, par M. Necker, 3 vol. 1784.
 110. Les cent Nouvelles nouvelles, par Madame de Gomez, 18 vol. Paris 1735.
 111. Histoire de l'admirable Don Quichotte de la Manche, 6 vol. Paris 1753.
 112. Histoire de Gilblas de Santillane, par M. le Sage, 4 vol. Paris 1771. Fig.
 113. Le Bachalier de Salamanque, par le même, 3 vol. Paris 1767 Fig.
 114. Œuvres de M. Hamilton, 7 vol. Londres 1776.
 115. Les milles & une Nuits, 6 vol. Paris 1774. Manque le 1er.
 116. Les mille & un Jours, 5 vol. Paris 1766.
 117. Les mille & un Quarts-d'Heure, 3 vol. Paris, 1730.

p. 12

118. Abbassai, Histoire Orientale. Paris 1753.
 Histoire d'Izerben, Poète Arabe, Paris 1756.
 Histoire d'Hérodien. Paris 1745.
 119. Naufrage des Isles Flottantes, 2 vol. Messine 1753.
 Œuvres de M. Pope, par M. Duresnel. Paris 1737.
 120. Nouvelle Traduction des Métamorphoses d'Ovide, par M. Fontanelle, 2 vol. Lille 1767.
 8. Fig.
 121. Traduction de Lucien, par M. Perrot d'Ablancourt, 3 vol. Paris, 1688.
 122. Dictionnaire des Rimes, par P. Richelet, Paris, 1760.
 Officina Latinitatis.
 Méthode pour la Langue Latine.
 123. Leçons de Physique expérimentale, par M. l'Abbé Nollet, 6 vol. Paris 1743.
 124. C. Linnæi, Systema Naturae, 2 vol. Hallae-Magdeburgicae 1760.
 125. Traité des Affections vaporeuses des deux Sexes, par M. Pomme, 2 vol. Lyon 1769.
 Instructions des Sourds & Muets. Paris 1766.
 126. Essai sur la Christallographie, par M. de Lille. Paris 1772.

- Dictionnaire des Fossiles propres & accidentels, par M. Bertrand. La Haye 1763.
127. L' Art d'essayer les Mines & les Métaux, par Geoffroy. Paris 1759.
 Essai sur l'Electricité des Corps, par M. Nollet. Paris 1764. Fig.
 De la Construction du Scaphandre, ou du Bateau de l'Homme, par M. de la Chapelle. Paris 1775. Fig.
128. Bibliothèque Physico-Oeconomique, 2 vol. 1786.
 Recueil de Secrets & Curiosités, par d'Emery, 2 vol.

p. 13

- Avis au Peuple sur sa Santé, par M. Tissot.
129. Botanographie-Belgique, par M. Lesitboudois. Lille 1781. Fig.
 La Médecine Militaire, par Portius.
 Beauté de la Nature, ou Fleurimanie raisonnée.
 Minéralogie de Wallerius, tom. 1er.
130. Etudes de la Nature, par M. Bernardin de Saint-Pierre, 3 vol. Paris 1784.
131. Dictionarium Latino-Ungarico-Graeco-Germanicum, 2 vol. Nortbergae 1708.
 Code Militaire en Allemand.
132. Correspondance de Frédéric II, 2 vol. Genève 1787.
 Catinat, ou le Modèle de Guerres.
 Théorie de la Fortification.
 Le Viellard du Mont Caucase.
133. Le Manuël de l'Artillerie, par M. d'Urtubie.
 Traité des Légions.
 Ordonnance pour l'Infanterie, de 1776.
 Œuvres posthumes de M. de Montesquieu.
 La Vie & la Philosophie d'Epitecte.
134. Le Ministre de Wakefield, 2 vol. en 1.
 Œuvres de Madame la Marquise de Lambert.
 Bagatelles Morales.
135. Le jeune Infortuné, ou Mémoires de Lord Kitmarnof, 2 vol.
 Les Nouvelles d' Antoine-François Grazzini, 2 vol.
136. Lettres de M. de Voltaire à l'Abbé Moussinot. Paris 1781. Télèphe, & 12 Livres. Paris 1784.
 Essai sur les Elégies de Tibulle, par M. Guys. Paris 1779. Observations sur les devoirs des Hommes. Paris 1784.

p. 14

137. Considérations sur l'Esprit & les Mœurs. Paris 1787.
 Mœurs des Israélites, par M. Fleury.
 Abrégé de l'Hist. & de la Morale de l'Ancien Testament.
 Cathéchisme historique de M. Fleury.
138. Traité sur le Commerce de la Mer Noire, par M. Peyssonnel, 2 vol. Paris 1787.
 Troisième Voyage de Cook. Paris 1782.
139. Eloge de Suger, Abbé de Saint Denis.

Jean Hennuyer, Evêque de Lisieux.

Le bon Sens, ou Idées naturelles opposées aux surnaturelles.

Compte sur l'Affaire du Cardinal de Rohan.

140. Etat de la Ville de Paris, année 1770. Et cinq volumes séparés.
141. Un paquet de six volumes séparés.
142. Une farde de Pièces relatives à l'Assemblée Nationale, &c.
143. Une farde de Comédies, & autres Pièces.
144. Journal des Causes célèbres, année 1783, 84, 85 & 86. Nota. L'année 1786 incomplète.
145. Douze volumes de l'Histoire ancienne & moderne des Hommes.
146. Vingt-cinq Cartes des Pays-Bas Autrichiens, collées sur toile, & renfermées dans quatre étuis.
147. Six Cartes de France, de même dans un étui.
148. Les mille & un Quarts-d'Heure, 3 vol.
149. Les Journées amusantes, par M. de Gomez, 8 vol.
150. Histoire de Lucie Vellers, 2 vol. en 1. Aventures du Comte de *** & de son Fils, 2 vol.
151. Lettres de M. Boursault, 3 vol.
Lettres de M. Richelet, 2 vol.
152. Œuvres mêlées de M. de Saint-Evremont, 2 vol.
Mémoires pour l'Histoire de Perse.
Lettres Persanes.
153. Le Siècle de Louis XIV, 2 vol. Mémoires de Miladi Varmonti. Mémoires de M. L. C. D. R.
154. Examen du Matérialisme, par M. Bergier; 2 vol.
155. Code Militaire, par Bricquet, 4 vol.
156. Amusemens de la Campagne. Tome 1, 2 & 4. Théâtre de M. le Sage, 2 vol.
157. De la génération de l'Homme, 2 vol.
158. Questions sur l'Encyclopédie, 9 vol.

Plus deux „Additions” 108 + 138 unités au total 246 unités composées de livres de droit, de religion, d'histoire; probablement ne sont pas les livres du Baron.

Ferenc Tóth

EX LIBRIS BARON DE TOTT

Incursion in the Library of an 18th Century French Hussar Officer
of Hungarian Origin

Summary

The life and the literary activity of Baron François de Tott (1733–1793) is a wide-ranging and adventurous story, in both the intellectual and the geographical sense. Recent years' research shed light on some less known chapters of his life and the origins of his chief work titled *Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares*. The main sources of his literary and military activity, however, were not identified before. Owing to a fortunate discovery in the near past, an inventory was found in one of the volumes of the French National Library (*Bibliothèque Nationale de France*), listing the books that were auctioned in his own house on 10 September 1790, not long after he left France to live in exile.

The register of 237 items proves that the predominant part of his library consisted of literary, historical and scientific works, as well as volumes of special military literature. Ancient classics and the best-known writers of the Enlightenment, such as Voltaire, Rousseau and Montesquieu, were to be found in his collection. Besides providing statistical data, the author of the study introduces the role of certain volumes in the career and the spiritual growth of Baron de Tott. The appendix contains the complete list of the books.

Ferenc Tóth

EX LIBRIS BARON DE TOTT

Incursion dans la bibliothèque d'un officier de hussard
d'origine hongroise du XVIIIème siècle

Résumée

La vie et l'œuvre littéraire de François baron de Tott (1733–1793) comptent parmi les histoires fort aventureuses non seulement sur le plan intellectuel, mais aussi géographique. Les recherches de ces dernières années ont permis d'éclaircir certains chapitres jusqu'alors peu connus de sa vie ainsi que la naissance de son œuvre principale intitulée *Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares*. Avant, nous n'étions pas en mesure de déterminer concrètement quelles œuvres constituaient les sources théoriques principales de son activité littéraire et de sa pratique militaire. Grâce à une découverte heureuse récente, on a trouvé, dans un volume de la Bibliothèque Nationale de France contenant des catalogues similaires d'époque, la liste de ses livres vendus aux enchères dans sa propre maison le 10 septembre 1790, peu après son départ de France.

Cette liste de 237 pièces indépendantes permet de constater que sa bibliothèque comprenait essentiellement des ouvrages littéraires, historiques et scientifiques ainsi que de la littérature militaire spécialisée. En plus des classiques antiques, on y trouve également les auteurs les plus connus de l'époque des Lumières, tels que Voltaire, Rousseau et Montesquieu. Outre les données statistiques sèches, l'étude présente aussi, à travers de quelques œuvres choisies, le rôle de celles-ci dans la carrière et l'évolution intellectuelle du baron Tott. L'auteur publie la liste complète en annexe.

Ferenc Tóth

EX LIBRIS BARON DE TOTT

Streifzug durch die Bibliothek eines französischen Husarenoffiziers
ungarischer Abstammung aus dem 18. Jahrhundert

Resümee

Das Leben und das literarische Wirken von François baron de Tott (1733–1793) gelten nicht nur geistig, sondern auch im engeren, geographischen Sinne des Wortes als abenteuerliche Geschichte mit einem großem Bogen. Dank der Forschungen in den vergangenen Jahren sind einige weniger bekannte Kapitel seiner Lebensgeschichte bekannt geworden, und wir konnten auch die Umstände der Entstehung seines Hauptwerkes, der Rückerinnerung mit dem Titel *Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares* besser kennen lernen. Bisher konnte jedoch nicht genau festgestellt werden, welche Werke konkret als wichtigste theoretische Quellen der literarischen und praktischen Tätigkeit Totts galten. Dank einer glücklichen Entdeckung der jüngsten Vergangenheit ist aus einem Band in der Französischen Nationalbibliothek (*Bibliothèque Nationale de France*), der einander ähnliche zeitgenössische Kataloge enthält, die Liste derjenigen Bücher zum Vorschein gekommen, die zurzeit seiner Emigration, am 10. September 1790, nur kurze Zeit nachdem er Frankreich verlassen hatte, in seiner Heimat versteigert wurden.

Auf Grund der Liste, die 237 selbständige Einheiten enthält, kann festgestellt werden, dass der bedeutende Teil des Bibliothekenmaterials aus literarischen, historischen und wissenschaftlichen Werken, sowie aus der militärischen Fachliteratur bestand. Neben den antiken Klassikern befinden sich in dieser Bibliothek auch die bekanntesten Autoren der Aufklärung, wie zum Beispiel Voltaire, Rousseau und Montesquieu. Über die trockenen statistischen Daten hinaus stellt die Studie anhand von ausgewählten Werken auch die Rolle einiger Bücher vor, die in der Karriere und in der geistigen Entwicklung von Baron Tott eine Rolle gespielt haben. Im Anhang gibt der Verfasser die vollständige Liste kund.

Ференц Тот

EX LIBRIS BARON DE TOTT

Визит в библиотеку французского гусарского офицера
венгерского происхождения XVIII века

Резюме

Жизнь и литературная деятельность барона Франсуа де Тотт считается довольно авантюрной историей не только в интеллектуальном смысле, но и с более узкой, географической, точки зрения. В результате исследований последних лет был пролит свет на некоторые, менее известные моменты истории его жизни, а также написание его главного произведения „*Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares*“ („Мемуары барона де Тотт о турках и татарах“). Однако до сего времени не удалось точно установить, конкретно какие произведения могли быть теоретическими источниками его литературной и практической военной деятельности. Благодаря счастливому открытию, сделанному в недавнем прошлом, в Национальной Библиотеке Франции (*Bibliothèque Nationale de France*) из тома, содержавшего аналогичные каталоги того времени удалось обнаружить список тех книг, ко-

торые были проданы с молотка в его собственном доме во время его эмиграции, 10 сентября 1790 года, незадолго после того, как он покинул Францию.

На основании списка, состоящего из 237 единиц, можно установить, что литературные, исторические и научные работы, а также военная специальная литература составляли основную часть его библиотеки. Наряду с древними классиками в этой библиотеке можно найти наиболее известных представителей эпохи Просвещения, таких как Вольтер, Руссо и Монтескье. Наряду с сухими статистическими данными автор статьи на примере некоторых избранных произведений репрезентирует отдельные книги библиотеки, сыгравшие значительную роль в карьере и духовном развитии барона де Тотт. В приложении автор статьи приводит полный список этих произведений.